

Kolejka, Josef

Ruská politická emigrace v západní Evropě 1849-1860 : Gercenova svobodná ruská tiskárna

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1991, vol. 40, iss. C38, pp. [27]-52

ISBN 80-210-0317-0

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102420>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JOSEF KOLEJKA

RUSKÁ POLITICKÁ EMIGRACE V ZÁPADNÍ EVROPĚ 1849–1860

GERCENOVA SVOBODNÁ RUSKÁ TISKÁRNA

Zajímavé kapitoly v novověkých dějinách mnoha evropských národů byly napsány o problematice politické emigrace. Četní Poláci, Němci, Italové, dále Maďaři, Rumuni nebo Jihoslované, po roce 1848 i Francouzi utíkali před útlakem cizích dobyvatelů nebo domácích autokratů do svobodnějších zemí západní Evropy: do Francie, Švýcarska, Belgie a potom hlavně do Anglie. Nehledali tu především novou vlast podle starého principu „ubi bene, ibi patria“ anebo podle osvícenského zjištění, že „vlast je tam, kde jsou dobré zákony“. V azylu se organizovali, vypracovávali politické a sociální programy a připravovali se tak k novým bojům za svobodu v rodných zemích. Ze spolupráce jednotlivých národních emigrací vznikala celoevropská demokratická a revolučně demokratická nebo i socialistická ideologie, jejímiž základními myšlenkami byla solidarita národů a jejich vzájemná pomoc a také idea „Evropy národů“, resp. spojených států evropských.

Politickou emigraci v západní Evropě vytvořili ve 40. letech také Rusové. Ve srovnání s Poláky, Němci nebo Italy tvořili ruští emigranti malou menšinu, nicméně její hlas nebyl v Evropě zanedbatelný. Podobně jako je Giuseppe Mazzini symbolem italské i celoevropské demokracie 30. až 60. let 19. století, u Rusů se stali představiteli emigrace a revoluční demokracie Michail Bakunin a Alexandr Gercen, kteří spolu s Ivanem Golovinem a Nikolajem Sazonovem reprezentovali ve 40. letech minulého století tzv. druhé Rusko¹ v zahraničí – v Paříži. Činnost této tzv. pařížské skupiny ruské politické emigrace v průběhu roku 1849 skončila. Bakunin byl na jaře 1849 uvězněn v Sasku, Sazonov, Gercen a Golovin byli

¹ Kolečka, J.: *Tzv. druhé Rusko 1760–1848*, in *Slovanský přehled 1989*, 5, s. 435–448.

z Francie vypovězeni.² A tak se „slovanská revoluce“, kterou v letech 1848—1849 hlásal a připravoval Bakunin, nekonala. Vlády Pruska a Rakouska zabránily, aby polské národněpolitické hnutí přerostlo v ozbrojený osvobozenecský zápas, a carská vláda měla dostatečnou vojenskou sílu, aby zabránila eventuálnímu rozšíření revolučního hnutí na území své říše. Připravovaná polská konspirace ve Varšavě byla včas odhalena a zneškodněna. V celé ruské říši byl zaveden přísný dozor nad univerzitami, vláda zpřísnila cenzuru tisku i pošty ze zahraničí, poslala do vyhnanství M. Je. Saltykova-Šcedrina a také F. M. Dostojevského jako jednoho z hnutí petraševců, kteří byli přísně potrestáni. K nucenému pobytu v rodné vsi byl odsouzen také I. S. Turgeněv, na čas byl uvězněn dokonce i slavjanofil Ju. F. Samarin. Jak je zřejmé, platí zjištění, že „léta 1849 až 1855 (tedy závěr vlády Mikuláše I.) mají smutnou slávu sedmi hubených let“,³ také o politickém životě v Rusku. „Druhé Rusko“ mohlo v tomto období promlouvat jen v zahraničí — v emigraci. A tam vše záleželo na Gercenovi, který jediný měl dostatečné finanční prostředky k tomu, aby bylo možné tisknout hlas ruské demokratické opozice.

„Pařížská“ trojice Gercen, Golovin a Sazonov žila zprvu ve Švýcarsku. Pro Gercena byla „švýcarská etapa“ 1849—1852 přechodnou. V srpnu 1825 odjel Gercen do Londýna a po založení Svobodné ruské tiskárny na jaře 1853 zahájil „londýnské období“ v činnosti ruské politické emigrace. Golovin sice rovněž odjel do Londýna, ale s Gercenem se rozešel. Sazonov se usadil v Paříži, ale Gercenovi přece jen trochu pomáhal. Jediným přímým spolupracovníkem Svobodné ruské tiskárny z řad Rusů se stal Vladimír A. Engelson, bývalý petraševce, kterému se podařilo vycestovat spolu s manželkou Alexandrou do Švýcarska, kde se spojil s Gercenem a pak se odebral do Londýna.

Na začátku svého pobytu v Londýně a ovšem i později se Gercen mohl opřít o pomoc polských radikálních demokratů-emigrantů a také o přátelství a přízeň četných evropských demokratů, s nimiž se seznámil za svého pobytu v Paříži a pak v Londýně.

V letech 1853—1854 vycházely ve Svobodné ruské tiskárně letáky a brožury, jejichž autorem byl z poloviny Gercen, čtvrtinu sepsal Engelson, něco poslal z Paříže Sazonov. Ohlas těchto publikací byl v Rusku malý nebo spíše nepatrný. Bývalí Gercenovi přátelé doma v Rusku nevěřili v úspěch této činnosti a domlouvali Gercenovi, aby v ní nepokračoval. Gercen se však od svého záměru — psát „svobodné ruské slovo“ — nedal odradit. Chtěl být mluvčím „ujařmeného druhého Ruska“, které „nenávidí carskou vládu“ a které „touží smýt ze sebe znamení mučednické krve Poláků tím, že jim pomůže ve věci osvobození Polska“.

² Kolejka, J.: *Vznik ruské politické emigrace v západní Evropě (Pařížská skupina 1844—1849)*, in *Časopis Matice moravské* 1991, 1—2.

³ Parolek, R., Honzík, J.: *Ruská klasická literatura*, Praha 1977, s. 29 ad. *Istorijs SSSR s dřevnějších vremen do našich dněj*, IV, Moskva 1967, s. 175 ad.

Tato a další podobná slova z období před rokem 1855 i později byla určena nejen ruským čtenářům doma ve vlasti, ale také a někdy především i představitelům západoevropské veřejnosti, která za krymské války (1853—1855) znovu zaujímala kritické a odsuzující postoje nejen k carské vládě, ale k Rusku vůbec.

Nástupem nového cara Alexandra v březnu 1855 vznikaly v Rusku příznivější podmínky nejen pro literaturu, ale i pro politickou činnost. Gercen proto zvýšil svou aktivitu a začal vydávat almanach *Polární hvězda*. Do Londýna přijel v roce 1856 také Nikolaj P. Ogarjov spolu s manželkou, aby pomohl Gercenovi v redakci *Polární hvězdy* a hlavně pak při vydávání známého *Kolokola*, který vycházel od roku 1857. *Kolokol* vycházel jako čtrnáctideník, někdy i týdně, koncem 50. let bylo tištěno půltřetího tisíce čísel, a jeho ohlas byl doma v Rusku velmi účinný.

Takový je zhruba obsah činnosti malé skupiny ruské politické emigrace v západní Evropě v letech 1849—1860. Od jara 1861, kdy bylo v Rusku zrušeno nevolnictví, začíná pro *Kolokol* a pro celou skupinu ruské politické emigrace nová etapa, v níž Gercenovi a jeho spolupracovníkům vznikají nové úkoly: podpořit úsilí domácích demokratických sil o důslednou pozemkovou reformu a v roce 1863 pak na obranu polského povstání.

V následujícím přehledu činnosti ruské politické emigrace a jejího ohlasu v Rusku se opírám zejména o sebrané spisy a biografie Alexandra Gercena⁴ a Nikolaje Ogarjova.⁵ Sovětská historiografie nedospěla dosud k syntéze dějin ruské politické emigrace, ale komentáře k událostem, osobám, časopisům atd. v jednotlivých dílech Gercenových *Sobranije sočiněnij* dávají tušit, že taková monografie může vzniknout. O jednotlivých představitelích politické emigrace jsou již četné studie. Nicméně zřejmě každý badatel sám bude znovu zkoumat tiskoviny Svobodné ruské tiskárny, jednotlivá čísla *Polární hvězdy*, *Kolokola*⁶ a dalších tiskovin, kores-

⁴ Elsberg, J. J.: *A. I. Gercen, Život a dílo* (překlad z ruštiny), Praha 1956. Prokofjev, V. A.: *Gercen*, Moskva 1987. Gercen, A. I.: *Sobranije sočiněnij v tridcati tomach* (dále jen GSS), Moskva 1955—1964. Pirumova, N.: *Bakunin*, Moskva 1934. Bakunin, M. A., *Sobranije sočiněnij i pisem*, I-II, Moskva 1934.

⁵ *Archiv N. A. i N. P. Ogarjovych*, Moskva-Leningrad 1930. Ogarjov, N. P.: *Izbrannyye socialno-političeskije i filozofskije proizvedenija*, I-II, Moskva 1952 a 1956.

⁶ *Polarnaja zvezda, žurnal A. I. Gercena i N. P. Ogarjova 1855—1869*, faksimilnoje izdanije, t. 1—9, Moskva 1966—1968. *Kolokol, izdanije A. I. Gercena i N. P. Ogarjova 1857—1867*, faksimilnoje izdanije, t. 1—11 (10. svazek je věnován příloze *Kolokola Pod sud! 1859—1862 a Obščee veče 1862—1864*), Moskva 1962. *Kolokol, izdanije A. I. Gercena i N. P. Ogarjova 1857—1867. Sistemizirovannaja rospis statej i zametok*, Moskva 1957.

pondenci Gercena s jeho spolupracovníky a opačně,⁷ sledovat bude třeba ovšem i soudobý domácí ruský tisk (Sovremennik)⁸ aj.

Skutečnost, že si ruští demokraté dávali již před rokem 1848 za úkol poukazovat na útisk Poláků v Rusku a že vystupovali za jejich svobodu a státní samostatnost, musela zaujmout polskou historiografii. Gercenův životopis z pera Wiktorie a René Śliwowských,⁹ je, zdá se, úspěšnější než citované sovětské práce. W. Śliwowska navíc svým shrnutím deseti obširných biografii prvních ruských politických emigrantů¹⁰ dala velmi cenný podnět k sepsání přehledu dějin ruské politické emigrace. Zájem polských historiků o polsko-ruskou nebo rusko-polskou spolupráci v 19. století (počínaje od děkabristů) potvrzuje obsáhlá bibliografie prací o této tematice, která se v činnosti ruské politické emigrace dostala do popředí v letech 1863—1864. I když počet studií a monografií nebo sborníků o ruskopolské spolupráci je mimořádně velký, nebyl zbytečný vlastní výzkum některých polských emigrantských časopisů, které přijímaly se sympatiemi úsilí ruských demokratů v emigraci anebo i doma ve vlasti (zejména časopis *Demokrata Polski*) a které pravidelně referovaly (třeba i kriticky) o ruských emigrantech a o Rusku.

Československá věda věnovala pozornost jak Gercenovi (více však literární vědci a filozofové), tak i Bakuninovi, zvláštní studie o ruské politické emigraci nevznikly.¹¹

Z předchozího úvodního slova vyplývá, že výklad činnosti ruské politické emigrace v letech 1849—1860 si vyzádal následující rozdělení látky: švýcarský pobyt 1849—1852, zahájení činnosti Svobodné ruské tiskárny v Londýně 1853—1854, vydávání Polární hvězdy 1855—1856 a založení Kolokola (1857 ad.).

⁷ N. P. Ogarjov, *Pisma A. I. Gercenu*, in *Literaturnoje nasledstvo*, t. 61, Moskva 1958; s. 703—796. M. A. Bakunin, *Pisma k A. I. Gercenu i N. P. Ogarjovu*, St. Peterburg 1908. *Francuzskije korrespondenty Gercena (Proudhon, Michelet, V. Hugo, L. Blanc)*, in *Literaturnoje nasledstvo*, t. 40—41, Moskva 1941, s. 265—265—288. Další korespondence s Gercenem v *LN*, t. 62 a 63.

⁸ Sikbrskij, N. M.: *Žurnal Sovremennik i krestjanskaja reforma 1861 g.*, Moskva 1957.

⁹ Śliwowsky, Wiktorja i René: *Aleksander Hercen*, Warszawa 1973.

¹⁰ Śliwowska, W.: *V kręgu poprzedników Hercena*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.

¹¹ Krejčí, J.: *Alexander Herzen*, Praha 1947. Ruml, J.: *Hercen a česká společnost*, Praha 1952. Z Gercenova díla byly u nás přeloženy především *O tom, co bylo (Byloje i dumy)*, 1—3, Praha 1947—1951 (slovensky pod názvem *Pamäti a dumy*, Bratislava 1964), dále *S druhého břehu*, Praha 1953, *Dopisy budoucímu příteli*, Praha 1971 ad. Kašík, V.: *Bakunin*, Praha 1969.

1. RUSKÁ POLITICKÁ EMIGRACE VE ŠVÝCARSKU 1849—1852

Víme již, že trojice ruských politických emigrantů — Gercen, Sazonov a Golovin — musela v průběhu roku 1849 z Francie odejít a že našla azyl ve Švýcarsku, které nadále přijímalo četné německé, polské a italské emigranty a kde měli tři naši Rusové některé přátele z období pařížského pobytu. Rozhodující úlohu hrál Alexandr Gercen (1812—1870), jehož celkové majetkové poměry byly nadále příznivé i poté, co car rozkázal zabavit jeho jmění, resp. jmění jeho matky Luízy Haagové.¹² Od konce června 1849 do ledna 1850 žil Gercen nejdříve v Ženevě, potom se i s rodinou usadil v tehdy italské Nice (Nizze), od ledna 1851 do srpna 1852 pobýval opět ve Švýcarsku.¹³ Prožíval tehdy velmi silný otřes z rodinného dramatu. Manželka Natalja (1817—1852) se zamilovala do německého emigranta básníka Georga Herwegha (Gercenovi byli s Herweghovi v přátelském vztahu již od roku 1847) a krátkou dobu se nemohla rozhodnout, co a jak dále.¹⁴

Po červnu 1849, když francouzská vláda vypovídala „nepohodlné cizince“, usadilo se mnoho „mužů revoluce 1848“ v Londýně, kde byl z iniciativy Giuseppa Mazziniho založen r. 1850 Ústřední výbor evropské demokracie. Mazzini a pak Felice Orsini přemlouvali i Gercena k aktivní účasti v této skupině zástupců evropské politické emigrace, ale ten odmítl a pokračoval především v úsilí seznámit západní Evropu s „pokrokovým Ruskem“. Již v roce 1849 uveřejnil v Proudhonově Hlasu lidu (v květnu 1850 byl tento časopis zastaven a Gercen tak ztratil značnou sumu) dvě úvahy ve formě dopisů Georgu Herweghovi (pod názvem *Rusko*) a Mazzinimu (*Dopis jistého Rusa*). V roce 1850 začal Gercen psát knihu *O rozvoji revolučních idejí v Rusku*, v níž podal stručné dějiny ruského opozičního a revolučního myšlení. Ve svých článcích vystoupil Gercen před západoevropského čtenáře s cílem, aby jako Rus nejen „veřejně prokrel naše (carské) utiskovatele“, ale zároveň ukázal, že Rusko má předpoklady přejít k socialismu, protože na jeho venkově dosud existuje rolnická občina. Vůbec nejen Rusko, ale i ostatní Slované mají budoucnost. Jednou se slovanské národy spojí a utvoří demokratickou a sociální federaci.¹⁵

¹² Po pohrůžce pařížského bankéře J. Rotschilda, že znemožní carské vládě půjčku ve Francii, svolil ruský car, aby bylo převedeno Gercenových 106 tisíc rublů ve stříbře. Śliwowsky; c. d., s. 192—193.

¹³ Elsberg; c. d., s. 202 ad. Śliwowsky; c. d., 189 ad. Další životopisná data viz v editorských poznámkách v jednotlivých dílech v citovaných *Sobranije sočinněj* (t. 7 až 15).

¹⁴ Tato publikace se stala „nejzajímavější knižkou o druhém Rusku“. Śliwowska: *V křegu Hercena*, s. 201.

¹⁵ GSS, t. 5, s. 375—378 a t. 6, s. 183—184.

Na začátku roku 1850 musel Gercen reagovat na nové rusofobské ná-zory Španěla Donoso Cortésa (plným jménem Juan Francisco, markýz de Valdegamas), který na zasedání španělských kortesů v Madridě pronesl projev, v němž upozorňoval na „strašné postavení dnešních evropských států“, které se dostávají „na okraj propasti“. Donoso Cortés nastínil „obraz, který je hrůzný svou pravdivostí“, domníval se Gercen: „Ličí Evropu zmatenou, zesláblou, rychle se řítící do záhuby... a na druhé straně (vidí) slovanský svět, který je připraven zaplavit svět germánsko-románský.“ Donoso Cortés se domníval, že „Slované již dávno přišli do styku s revolucí“, takže dlouho nebude trvat a „Rusko stane uprostřed pokořené Evropy“ válejší se v prachu“, pak ale „vsaje do sebe všemi póry jed, jímž se Evropa opojila... a který ji zabije“. Ale také „Rusko se rozloží stejnou hnilobou“. Gercen odmítl tuto vizi o „vpádu Rusů do Evropy“ a zkritizoval i návrh „léčby“ (návrat a upevnění katolictví, budovat silnou armádu) jako reakční.¹⁶

O tom, že existuje „druhé Rusko“, měl západoevropské čtenáře poučit Gercenův spis *O rozvoji revolučních idejí v Rusku*, který vyšel v roce 1851 ve francouzštině a němčině a který vyvolal zájem evropských vzdě-lanců. Tento spisek zaujal i francouzského historika a publicistu Julesa Micheleta, který navázal s Gercenem přátelské vztahy. Nicméně Michelet vyslovoval zprvu ve svém článku *Pologne et Russie. Legende de Kosciusko* v listě *L'Avènement du Peuple* nedůvěru v revoluční možnosti ruského lidu a pokrokového Ruska. Gercen reagoval brožurkou *Ruský národ a socialismus. Dopis Julesu Micheletovi (vyšlo 1. 11. 1851 v Nizze)*. Okamžitě po obdržení brožury Michelet odepsal Gercenovi: „Každé vaše slovo je čin... Ne, vy (Rusové) nezahynete... V určitém smyslu jste jistě avantgardou lidstva.“ V novém spisku *Legendy o ruských mučednících* změnil Michelet právě pod vlivem Gercenových („Iskandrových“) prací názor na Rusko.¹⁷

I když malá skupinka ruských emigrantů v západní Evropě získala již v letech 1845—1849 v kruzích evropské radikální revoluce dost přízně, obsah citovaného dopisu J. Micheleta zdaleka nevyjadřoval celkové ná-lady politické veřejnosti v západní Evropě. Gercen musel znovu i za své-ho pobytu v Londýně (od srpna 1852) upozorňovat přátele i širší čtenář-skou veřejnost na skutečnost, že existuje „dvojí Rusko“, které se postavi-

¹⁶ Gercen: *S druhého břehu*, s. 144—153. V umírněné formě upozorňoval v té době na možnost postupu Ruska proti západní Evropě také německý historik, cestovatel a literát J. Ph. Fallmerayer, znalec dějin balkánských Slovanů. Fallmerayer se domníval, že Rusko dosud nevyčerpalo svou energii a že „jeho nároky do budoucna jsou kolosální a že jeho síla je strachem Evropy“. Barrac-lough, G.: *Europa, Amerika und Russland in Vorstellungen und Denken des 19. Jhts*, in *Historische Zeitschrift*, B. 203, 1966, s. 115.

¹⁷ GSS, t. 7, s. 348 a t. 24, s. 463—464. Michelet později prohlásil, že Rusko, které až dosud vystupuje jako osvoboditel balkánských Slovanů, řekne zítra Evropě: Já jsme socialismus/ *Sltwouscy*; c.d., s. 201.

lo již v 18. století „nepřátelsky proti sobě. Na jedné straně to bylo Rusko vládní, carské, šlechtické, finančně bohaté, vyzbrojené... Na druhé straně Rusko prostého lidu, chudé, rolnické, občinové, demokratické, neozbrojené...“ V brožurě *Posvěcené vlastnictví* (r. 1853), z níž citujeme, útočil Gercen znovu proti nevolnictví v Rusku, proti ruské feudální společnosti, proti carské a statkářské zvlí. Nepřátelství mezi „oficiálním“ a „lidovým“ Ruskem vyústí v přímou srážku, v boj, předpovídal Gercen.¹⁸

Také Sazonov (1815—1862) žil od začátku roku 1850 díky své předchozí známosti s Jamesem Fazym (byl předsedou městské rady v Zenevě) ve Švýcarsku, kde se seznámil s polským emigrantem L. K. Królikowským. Ten řídil časopis *La Populaire*, který patřil Cabetovi (pobýval však v USA, kde se pokoušel založit svou „Ikarii“ jako skutečnou komunistickou jednotku). Sazonov nabídl Królikowskému články o existenci revolučních a komunistických prvků v Rusku (referoval o tom také německému emigrantu Mozesu Hessovi), ale v *Populaire* o tom nic nevyšlo. V letech 1849—1850 navázal Sazonov písemný styk s Marxem, jemuž sděloval, že přijímá myšlenky Komunistického manifestu a že se stává také komunistou. Sazonov dále oznámil Marxovi svůj záměr vydávat v Paříži (!) demokratický čtvrtletník, který bude hájit „velikou ideu komunismu“. Předpokládal, že budou spolupracovat Ledru-Rollin, Considérant, Ital Frappoli, a uvažuje také o Gercenovi. Rád by uvítal Marxův příspěvek anebo přímo návrh programu (manifestu) nové strany pro celou Evropu. V dalším dopise z února 1851 se Sazonov chlubil Marxovi, že již přeložil do francouzštiny polovinu Komunistického manifestu.¹⁹

Marx Sazonovi moc nedůvěřoval, ale přece jen byl zklamán, když Sazonův pokus o vydání Komunistického manifestu ve francouzštině ztroskotal. V západoevropském tisku se v roce 1851 znovu objevovala podezření proti Rusům jako proti agentům carské vlády. Toto podezření padlo i na Sazonova, který žil v druhé polovině roku 1851 ilegálně v Paříži. Gercen tehdy vystoupil na obranu Sazonova a ještě v roce 1854 psal Hessovi o těchto podezřeních vůči Sazonovi jako o nespravedlivých.²⁰

V roce 1852 žil Sazonov opět ve Švýcarsku, kde se znovu stýkal s Gercenem. Ten počítal se Sazonovem jako s hlavním spolupracovníkem při budování zahraničního ruského střediska.²¹ Gercena však roztrpčilo a urazilo, že Sazonov, s nímž se znal důvěrně již na univerzitě, jej nepod-

¹⁸ GSS, t. 12, s. 94 an. „Hlavním úkolem Gercenovy brožury bylo charakterizovat ruský lid a nevolnické zřízení v Rusku takovým způsobem, aby byla vzbuzena nenávisť, aby brožura vyzývala k přestavbě ruského života a posilovala víru v Rusko jako zemi mladou a mocnou i s velkou budoucností.“ *Elsberg*: c. d., s. 283.

¹⁹ *Perepiska K. Marksa i B. Engelsa s ruskými politickými dejatelami*, Moskva 1951, s. 25—29. *Śliwowsky*: c. d., s. 233—234.

²⁰ GSS, t. 25, s. 180.

²¹ Ještě v roce 1851 hodnotil Gercen Sazonova jako „nejenergičtějšího obránce demokracie“ a přisuzoval mu „významnou úlohu v evropském hnutí“. GSS, t. 7, s. 403—404 a t. 24, s. 200. *Śliwowsky*: c. d., s. 272.

pořil v jeho sporu s Herweghem (kvůli manželce Natalii). Gercen přerušil se Sazonovem styky a začal se o něm vyjadřovat kriticky až posměšně.

Také Golovin (1816—1890) se zpočátku usadil ve Švýcarsku a pak v Nizze. Podporoval jej Gercen, kterému pomáhal při opisování jeho práce *O rozvoji revolučních idejí v Rusku*. V Nizze spolupracoval Golovin s místním týdeníkem *Carrila*, v němž řídil „cizineckou“ rubriku. Krátkou dobu žil Golovin i v Belgii a po vyhoštění z této země se uchýlil do Turína. Tam vydával v časopise *Journal de Turin* fejetony o Rusech a Rusku. Zde také napsal knihu, v níž srovnával Anglii a Francii (*La France et l'Angleterre comparées*). Na základě intervence rakouského vyslanectví, které protestovalo proti uveřejnění článku Massima Azeglia (známého bojovníka za sjednocení Itálie) *Čest Itálie a čest Rakouska* v *Journal de Turin*, byl Golovin z Království sardinského vypovězen. Golovin se pak odebral do Anglie, kde se stýkal zejména s polskými emigranty.

2. POČÁTKY ČINNOSTI SVOBODNÉ RUSKÉ TISKARNY V LONDÝNĚ

Když Gercen přijel 24. srpna 1852 do Londýna, netušil, že se tu usadí i s dětmi²² na celých 12 let a že právě zde zazní konečně „svobodná ruská řeč“ z emigrace. Původně totiž přijel do Anglie, aby prosadil v kruzích evropské demokracie — u Mazziniho, Aurelia Saffiho, Kossutha a dalších — konání „čestného soudu“ proti Georgu Herweghovi.²³ Tak chtěl dokončit „páté jednání“ svého životního „divadla“, kterým chtěl odejít „ze scény“. A „posledním slovem“ v jeho umělecké a politické činnosti mělo být později proslulé dílo *Byloje i dumy* (u nás přeloženo *O tom, co bylo*),²⁴ které začal psát koncem října 1852 a jehož jednotlivé části vycházely v letech 1854—1868. Původně zamýšlený „memoriál“ se stal „encyklopedií ruského ideového života třicátých až šedesátých let 19. století“.²⁵ Zamýšlením „o tom, co bylo“, začal Gercen žít pro přítomnost a budoucnost. Rozhodl se usadit v Londýně a realizovat konečně svůj záměr

²² Manželka Natalja Zacharjina zemřela v roce 1852. Do Londýna přijel Gercen se synem Alexandrem (Sašou), kdežto dcery Natálie (Tata) a Olga zůstaly na krátkou dobu v Paříži ve výchově Marie Kasparovny Reichlové.

²³ Herwegh vyzval již v roce 1851 Gercena na souboj, ale ten odmítl být se „lo-kajem“ a požadoval evropské demokraty, aby Herwegha morálně odsoudili.

²⁴ Viz pozn. 11.

²⁵ *Elsberg: c. d., s. 387. Sliwowsky: c. d., s. 252—256.*

z 1. května 1849: Vytvořit v cizině svobodný ruský tisk „právě pro Rusy v Rusku“!²⁶

Tento záměr začal plnit za pomoci svých polských přátel — St. Worcella, St. Tchórzewského a L. Czernického — tím, že založil Svobodnou ruskou tiskárnu. Již dne 21. února 1853 vydal Gercen zvláštní leták pod názvem *Ruským bratřím (Bratřjam na Rusi!)*, v němž vyzýval všechny své „svobodomyšlné rodáky“, aby mu posílali do Londýna příspěvky: vědecké stati, povídky, verše a jiné. Příspěvky měly odpovídat „duchu svobody“. Oficiálně byla činnost Svobodné ruské tiskárny zahájena výzvou *Ruské šlechtě* s datem 20. července 1853; tedy v *Jurjův deň* — na svatého Jiřího. Gercen připomínal v tomto letáku ruské šlechtě povinnost zrušit v Rusku nevolnictví, jak to chtěli již Pestěl a jeho druhové. Nedostanou-li rolníci svobodu, mohou ji jednou obdržet buď z milosti cara, anebo si ji vybojují po pugačovsku. Šlechta, nositelka vzdělanosti v Rusku, jistě nedovolí, aby se upevnila carova samovláda, a rovněž nezavdá příčinu, aby se rolníci chopili seker.²⁷

Druhou tiskovinou Gercenovy Svobodné ruské tiskárny v Londýně byl leták s názvem *Poláci nám odpouštějí*. Gercen tu reagoval na referát polského demokratického (exilového) časopisu *Demokrata Polski*, v němž se Gercenův podnik hodnotil jako „nejsvětější a nejvyšší činnost pro vlast, pro Rusko, a také pro celou Evropu“. Podle časopisu *Demokrata Polski* „Gercen pochopil povinnost ruského lidu“, a za to byli Poláci ochotni „vytvořit bratrský svazek s ruským lidem proti jeho ďáberské vládě“.²⁸ Ve svém svolání k Polákům připomněl Gercen tradice rusko-polského přátelství. Podobně jako Bakunin, Golovin, Sazonov a Bělinskij chápal i Gercen osvobození Polska z područí carského Ruska jako druhý hlavní úkol ruské demokracie. V tomto smyslu mluvil Gercen na velkém mezinárodním mítinku v Londýně v listopadu 1853, který uspořádali polští emigranti ve spolupráci s domácími chartisty a za účasti emigrantů jiných národů. Jako zástupce „druhého Ruska“ prohlásil Gercen, že touží „smýt ze sebe znamení mučednické krve Poláků“. Skutečnost, že Poláci podávají Rusům ruku ke smíření, považoval Gercen za důkaz toho, že v Rusku se rodí revoluce.²⁹

V druhé polovině roku 1853 začala vznikat nová „východní krize“, z které pak vyrostla krymská válka. Tlak Ruska na Turecko vyvolal

²⁶ Tento záměr připomínal Gercenovi Alexandr Čumikov (1819—1902), který zač. 40. let poslouchal v Paříži Mickiewiczovy přednášky a který za svého nového pobytu v západní Evropě r. 1851 navázal spojení s Gercenem, aby jej povzbudil k roli „nového ruského Novikova“ — nového nakladatele ruských knih a časopisů. Nikolaj I. Novikov (1748—1818) byl ruský osvícenec, společenský kritik, nakladatel a vydavatel časopisů *Trutěn* a *Živopisec*.

²⁷ GSS, t. 12, Moskva 1957, s. 62—64.

²⁸ *Demokrata Polski*, č. 13, 15. 5. 1853, s. 49—50. GSS, t. 12, s. 513.

²⁹ GSS, t. 12 (Poljaki nas przebacza), s. 126—132 a 253—264.

v západní Evropě nové protiruské nálady. „Nenávist k caru Mikulášovi, tomuto pilíři světové reakce, byla tak silná, že ve Francii a Anglii nemohlo být populárnější války než právě proti carské vládě.“ V listopadu 1853, když přišly zprávy o vítězství admirála Nachimova nad tureckým loďstvem v Sinopském zálivu, „vzrostlo v anglických politických kruzích pobouření proti „ruské agresi“.³⁰ Většina anglických časopisů dokazovala, že válka proti Rusku na obranu Turecka je „válkou civilizace proti barbarství, svobody proti tyranii a pokroku proti reakci“.

A tak se Gercen musel znovu vrátit k úkolu, který si vytyčoval již v roce 1849 a který vysvětlil ve známé brožurě *Rozvoj revolučních idejí v Rusku*. Gercen proto tiskne v druhé polovině roku 1853 druhé vydání této brožury a zároveň v další své práci *Posvěcené vlastnictví*, v níž v souvislosti s rozbořením postavení ruského rolníka vysvětlil (práce vyšla také v angličtině), že existuje již dlouho „dvojí Rusko“, totiž „Rusko vládní“ a „Rusko prostého lidu“. Na jedné straně existovalo „Rusko vládnoucí, carské, šlechtické, bohaté, vyzbrojené bodáky“, ale na druhé straně vzniklo „Rusko prostého lidu, chudé, rolnické, občinové, demokratické, neozbrojené“.³¹

Gercenova agitace příliš neuspěla. Většina polských demokratů viděla ve válce západních států proti Rusku reálnou nadějí, že bude obnoven jejich stát v hranicích z roku 1772. To zase vyvolávalo nedůvěru Gercenovu a jiných Rusů. Gercen však sám přispěl k tomu, že protiruské averze v anglické a západoevropské společnosti trvaly. V předmluvě druhého vydání brožury *O rozvoji revolučních idejí v Rusku* připomněl Gercen svou starší představu o tom, že ve válce proti Turecku dojde Rusko Cařihrad a to bude „začátek nového Ruska, slovanské a demokratické federace“. Nyní v roce 1853 Gercen tvrdil, že intervenční válka proti Rusku skončí „porážkou všech monarchií“ a že Mikuláš se tak ujme role „nástroje spravedlnosti“. Tuto myšlenku, zakončenou tvrzením, že po dobytí Cařihradu se petrohradský despotismus zhroutí a že vznikne „nový svět“, rozvíjel Gercen v cyklu dopisů *Rusko a starý svět*, adresovaném anglickému básníku a novináři Wiliamu Jamesovi Lintonovi. Dobytí Cařihradu carskými vojsky se stane zvrátným bodem v dějinách Slovanů: urychlí pád cara Mikuláše nebo jeho nástupců a ukáže cestu ke sjednocení slovanských národů, jejichž metropolí se stane právě Cařihrad.³²

Již ve svých dřívějších tzv. dopisech a znovu po roce 1853 tvrdil Gercen, že pro Rusko je nyní socialismus „přirozenou bezprostředností“ a že „nové Rusko dá lidstvu více než Spojené státy severoamerické“. Domnívaje se, že přichází dějinná šance Slovanů, vyzýval Gercen, aby se znovu probudili „táborité“, aby se podnítil nový život v patriarchální občině. Bude muset přijít nový Petr Veliký, samozřejmě jako car-jakobín. Bude

³⁰ Dějiny diplomacie, I., Praha 1950, s. 310—312.

³¹ GSS, t. 12 (Kreščennaja sobstvennost), s. 114.

³² GSS, t. 12, s. 167—200.

se muset aktivizovat vzdělaná šlechta jako nositelka pokroku a také „osvícená část stavu středního“, jež vzešla z „původního lidu“. Ti všichni prosadí „ruský socialismus“, což nebude jen „negací staré Evropy“, ale zároveň zachrání její nejvíce skutečné hodnoty.³³

Několik málo lidí v západní Evropě sice přiznalo Gercenovi, že „Rusko má přirozené dispozice k socialismu“ a že Rusko díky vlastnictví Sibíře prodělá rychlý sociální rozvoj,³⁴ ale konzervativní a také demokratické kruhy západní Evropy přijaly nedůvěřivě a odmítavě Gercenovu teorii o „omlazení Evropy Ruskem“. Zásadně odmítavě se k této teorii postavil také Karel Marx, který sice ještě v roce 1853 připouštěl možnost, že místo Turecka vznikne na balkánském poloostrově nějaký řecko-slovanský stát (ve federativní podobě), ale protože podle jeho představ by uchvácení Cařihradu Ruskem znamenalo obklíčení Rakouska (?) a uvolnilo by carské politice cestu na Jadran a do střední Evropy, považoval vítězství Ruska nad Tureckem „za nevýslovnou katastrofu pro věc evropské revoluce“. Svou averzi vůči carskému Rusku vztahoval Marx i na některé ruské emigranty. V roce 1849 zkritizoval Engels Bakunina jako „demokratického panslavistu“, který chce zvrátit kola dějin ve prospěch již neživotných slovanských národů. Marx pak přenesl svou starší nedůvěru k Bakuninovi z období pařížského pobytu (1847), oživovanou v anglickém tisku v roce 1853 (Bakunin prý byl ruským špiónem, resp. carským agentem), na Gercena. Jeho názory na úlohu Ruska a Slovanstva se mu zdály panslavistické a z hlediska rozvoje evropské demokracie kontrarevoluční. Ačkoli žili Marx a Gercen mnoho let v jednom městě, nikdy se v Londýně nesetkali. Gercen ostatně sám se díval na všechny německé emigranty (kvůli Herweghovi!) podezřívavě, zejména na „marxouny“. Marx pak přehnal své averze ke Gercenovi do té míry, že odmítl pozvání chartistů na mezinárodní shromáždění k 7. výročí francouzské únorové revoluce jen proto, že na mítink byl pozván jako řečník i Gercen.³⁵

Hlavním úkolem Gercenovy Svobodné tiskárny bylo ovšem mluvit především k ruským lidem. Na začátku krymské války sepsal Gercen leták *Svobodná ruská obec v Londýně ruským vojákům v Polsku* a napsal článek *Revoluční spojenectví rusko-polské*. Gercen tu odsoudil zahraniční politiku mikulášovského Ruska a vybídl příslušníky svého národa, aby využili celkové situace doma ve vlasti a vystoupili proti carské vládě.

³³ Walicki, A.: *Rosyjska filozofja i myśl społeczna od Oświeceni do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 240—266.

³⁴ J. E. Jörg psal v časopise *Historische-politische Blätter* r. 1850, že systém „evropské rovnováhy“ skončil, takže Prusko a Rakousko se musejí pokusit o vytvoření společné „třetí sily“ v Evropě. Barraclough: c. d., s. 210.

³⁵ Karel Marx psal začátkem února 1851 Engelsovi: „Nechci nikde a nikdy vystupovat zároveň s Gercenem, neboť nesdílím jeho názor, že starou Evropu je třeba omladit přlivem ruské krve“. V dalších dopisech Engelsovi se Marx vyslovoval Gercenovi a jeho družích jako o „ruských intrikánech“, o „Gercenově bandě“ apod. Marx K., Engels, B.: *Spisy*, sv. 28, s. 481.

Rusko-polské revoluční spolenectví má za cíl sociální a politické osvobození obou národů. Ruský voják si musí uvědomit, že „osvobození Polska je zpoloviny osvobozením Ruska. Osvobození Varšavy je smrt carského Petrohradu.“³⁶

Některé publikace Svobodné ruské tiskárny v Londýně napsali také Nikolaj Sazonov a Vladimír Engelson.

Gercenův druh ze studií a pak z období emigrace 1947—1952, Nikolaj Sazonov, žil od roku 1853, kde vydal v roce 1854 pamflet proti caru Mikulášovi I. a pro Gercena v Londýně připravil obširnou výzvu k ruským zajatcům ve Francii. *Pravda o caru Mikulášovi. Intimní dějiny jeho života a vlády* (psáno ve francouzštině) je jednou z nejvíce zdařilých Sazonových prací. Výzva k ruským zajatcům měla podobu brožurky s názvem *Rodnoj golos na čužbině*. Sazonov tu připomněl nejdříve, jak velký je kontrast mezi Francií a nevolnickým Ruskem. V Rusku musejí být provedeny zásadní reformy. Především musí být svrženo „jho německé vlády“, která působí jen ve prospěch carovy rodiny a jejích německých příbuzných. Za druhé je třeba zrušit nevolnictví a dát rolníkům půdu do vlastnictví. Za třetí musí být obnovena samostatnost Polska.³⁷

V Londýně pomáhal Gercenovi z Rusů jen Vladimír A. Engelson (1821 až 1857), člen petraševského kroužku z let 1848—1849, kterému se podařilo spolu s manželkou Alexandrou vycestovat r. 1851 do Švýcarska, kde se spojil s Gercenem, který jej pak pozval do Svobodné ruské tiskárny. Engelson připravil v letech 1853—1854 čtyři letáky či brožury, což tvořilo asi čtvrtinu všech tiskovin Gercenova podniku v prvním období. Gercen si později stěžoval na Engelsona, že není dost vytrvalý v práci, a zase Engelson začal vystupovat vůči Gercenovi jako příslušník nebo dokonce představitel nešlechtického „nového pokolení“ proticarské opozice.³⁸

I když Ivan Golovin, další člen pařížské skupiny 1847—1849 a spolupracovník Gercenův ve Švýcarsku, žil od jara 1853 rovněž v Londýně, i když podepsal spolu s Gercenem a Polákem Worcellem protest proti obnoveným pomluvám listu *The Morning Advertiser*, že Bakunin byl před rokem 1849 agentem carské vlády, se Svobodnou ruskou tiskárnou nespolečupracoval a v roce 1855 vystoupil proti Gercenovi. Literárně byl činný a vydal r. 1854 dva spisy (v angličtině): *Dopisy ruského diplomata* a dvou-

³⁶ GSS, t. 12, s. 206—210. Gercen zároveň odmítal návrhy, aby se ruská politická emigrace postavila na stranu Anglie a Francie a aby eventuálně využila podpory západních států k rozšiřování revoluční propagandy v Rusku.

³⁷ Kozmin, B.: *Iz literaturnogo nasledstva N. I. Sazonova*, in *Literaturnoje nasledstvo*, t. 41—42, Moskva 1941, s. 184. Tamtéž (s. 202—240) i ruský překlad brožury *Pravda o caru Mikulášovi*. Zatímco francouzským publicistům se stala *Pravda o caru Mikulášovi* vítaným zdrojem jejich nových útoků na carskou vládu, Kozmin vyčetl z obou Sazonových brožur, že jejich autor byl „liberálním publicistou“.

³⁸ V hodnocení Engelsona nepřijímají Śliwowsy (c. d., s. 298) příliš přísný pohled Gercenův, jak jej poznáváme z *Byloje i dumy*.

dílné *Národy Ruska a Turecka*. Zůstal v nich na proticarské pozici a přiznával národům carské říše právo na osamostatnění.³⁹

Nikolaj Turgeněv, nejstarší ruský emigrant (od r. 1824), známý v západoevropských kruzích jako autor knihy *Pravda o mé zemi* (1847), žil v 50. letech v Paříži, na Gercenovu žádost o spolupráci neodpověděl a podniků svobodné ruské tiskárny se nezúčastnil. Veřejnou proticarskou činnost vlastně nikdy nevyvíjel.

V cizině žili tehdy také V. S. Pečerin, kníže Ivan Gagarin a kníže Nikolaj I. Trubeckoj, ale ti přešli již dříve na katolictví (podobně i Ivan Lavrov, ten zemřel r. 1853) a s Gercenem neměli nic společného.

Paleta spolupracovníků Alexandra Gercena byla tedy chudá. To však Gercena mrzelo rozhodně méně než to, že letáky Svobodné ruské tiskárny neměly v Rusku prakticky žádný ohlas. Značná část ruské veřejnosti totiž podpořila politiku carské vlády ve „východní krizi“ a pak v prvním roce krymské války. Ruští slavjanofilové se těšili na dobytí Cařihradu a na „osvobození slovanských bratří“. Bývalí Gercenovi přátelé se báli navázat styky s Gercenem a jeho Svobodnou ruskou tiskárnou zřejmě nejenom proto, že pošta z ciziny do Ruska byla od jara 1853 (když se prostřednictvím francouzského časopisu *Nation* dovědělo III. oddělení o Gercenově činnosti) přísně kontrolována, ale také z toho důvodu, že nesouhlasili s Gercenovým vystoupením proti vládě. Ostatně ani Rusové, kteří tehdy pobývali ve Francii a kteří se proto nemuseli obávat prozrazení styků s Gercenem, nereagovali (např. spisovatel Alexandr V. Stankevič, literát a hudební kritik Nikolaj A. MeIgunov) na Gercenovu výzvu prostředkovanou Marií Reichelovou, aby přispěli alespoň symbolicky na fond Svobodné ruské tiskárny. V září 1853 přijel do Londýna za Gercenem známý ruský herec ze starší generace Michail S. Ščepkin, který zásadně odmítl ideu, podle které musejí Rusové pomáhat Polákům k jejich samostatnosti, aby byli sami svobodni. Výzvu ke šlechtě (*Jurjev děň*) považoval Ščepkin za marnou, protože ruská šlechta určitě nedovolí zrušení nevolnictví. A Gercenovi přátelé vzkazovali prostřednictvím Ščepkina Gercenovi: „Jeď do Ameriky, dej si pokoj s psaním a až se na tebe zapomene, potom se po několika letech začneme starat o tvůj návrat do Ruska!“

Jediné spojení Gercena s Ruskem prostředkovala Marie Kasparovna Reichelová (1823—1916 rozená Ernová), která žila v mládí u Jakovlevových (poznala jako dvanáctiletá Gercena ve Vjatce, pečovala o Gercenovy děti a vycestovala s Gercenovou rodinou r. 1847 do Francie. Roku 1849 se vdala za německého hudebního skladatele Adolfa Reichla (znal od r. 1843 Bakunina, s kterým odešli r. 1843 z Drážďan do Švýcarska a pak do Francie) a jako naprosto nepodezřelá vedla korespondenci s Taťánou Astrakovou (přítelkyně Natálie Gercenové, vdova po Gercenově druhu ze studií),

³⁹ GSS, t. 12, s. 532—533. Śliwowska : c. d., s. 174—176.

kteřá zabezpečovala spojení s Nikolajem Ogarjovem. Toto spojení bylo však zdlouhavé a přispělo k činnosti Svobodné ruské tiskárny v prvních letech jen málo.

Přes všechny nepříznivé okolnosti vyšlo v Gercenově podniku za první dva roky celkem 15 letáků a brožur; jejich ohlas byl však v Rusku malý nebo spíše nepatrný.

Gercena to však neodradilo od další práce, jejíž cíle znovu vysvětlil na již zmíněném mezinárodním shromáždění v Londýně v únoru 1855: Ujařmené druhé Rusko nenávidí carskou vládu a touží smýt ze sebe znamení mučednické krve Poláků tím, že jim pomůže ve věci osvobození Polska.⁴⁰

3. ZALOŽENÍ POLÁRNÍ HVĚZDY. PŘÍJEZD OGARJOVA (1855 – 1857)

Dne 2. března (podle pravoslavného kalendáře to bylo 18. února) 1855 zemřel Mikuláš I. a zpráva o tom byla ruskou veřejností přijata jako předzvěst nebo symbol porážky absolutismu a despotismu v ruské říši. „Kdo tehdy nežil, nepochopí jásavé nadšení »mladých lidí«: jako by se nad nimi rozevřelo nebe, jako by každému spadl ze srdce těžký balvan, unášelo je to někam vzhůru, do šířky, měli chuť létat.“ Tak vzpomínal na reakci ruské mládeže po 2. březnu 1855 známý publicista N. V. Selgunov.⁴¹

Porážka Ruska v krymské válce měla za následek, že v Rusku zesílilo vědomí, že nevolnictví se přežilo a že v zemi musejí být uskutečněny ekonomické i správní reformy. Liberálové a také část velkostatkářů očekávali, že tyto změny provede nový car Alexandr II., který svolil ke kapitulaci ruské armády a dovolil obnovu časopisů. A tak v roce 1855 skončilo v Rusku období „sedmi hubených let“ (1849—1855) v literatuře a zdálo se, že začne nové období i v politickém životě. Cenzura však zrušena nebyla, a tak skutečně „svobodné ruské slovo“ zaznívalo po březnu 1855 nadále především z Londýna, z Ruské svobodné tiskárny.

Zprávu o smrti Mikuláše I. přijal jako „velkou novinu“ také Alexandr Gercen, který se neubráníl „slzám upřímné radosti“. Radost z této zprávy sdíleli tehdy i emigranti různých národností, kteří přišli Gercenovi a jeho rodině blahopřát. Jenže jaký bude nový car? — tázal se okamžitě Gercen a krátce nato (10. března 1855) se chápe pera a píše *Dopis imperátorovi Alexandru Druhému*. Domnívaje se, že Alexandr II. má na rozdíl od svého předchůdce doma příznivější situaci, předpokládal Gercen, že

⁴⁰ Sliwowsky; c. d., s. 296—297. Kurpisowa, G.: *Aleksander Hercen a emigracja polska w latach 1847—1870*, Gdaňsk 1964, s. 127 ad.

⁴¹ Selgunov, N. V., Selgunova, L. P. a Michailov M. L.: *Vospominanja*, t. 1, Moskva 1967, s. 101.

car prokáže Rusku a ruskému lidu očekávanou dobrotivost. „Gosudare, dejte svobodu ruskému slovu... Dejte nám svobodnou řeč!“ takto vítal Gercen nástup Alexandra II.⁴²

K jejímu rozvoji chtěl Gercen přispět vydáváním pravidelného sborníku Polární hvězda. Tento svůj záměr oznámil v březnu 1855 zvláštním letákem *Oznámení o Polární hvězdě*. Text tohoto „oznámení“ byl potom zařazen jako úvodní stať prvního svazku Polární hvězdy, který vyšel začátkem srpna 1855. Názvem sborníku, navazujícím na almanach děkabristů z let 1824—1825, chtěl Gercen za sebe a své spolupracovníky ukázat, že ideje děkabristů jsou nadále živé a vhodné pro povzbuzení politického života v Rusku v jeho novém období. Gercen si uvědomoval, že po smrti Mikuláše I. není v Rusku vyhráno a že je nyní potřeba osobní angažovanosti, vůle a činů.⁴³

Polární hvězda chtěla být orgánem „mladého Ruska, Ruska budoucnosti a nadějí“, ale Gercen se v Polární hvězdě obracel také *K našim*, ke svým přátelům a k celé vzdělané menšině šlechty s žádostí o podporu svého podniku.⁴⁴ Nedostane-li Polární hvězda příspěvky z Ruska, nebude-li tam čtena, pak se Polární hvězda stane nikoli *přehledem osvobozujícího se Ruska* (podtitul PH) ale obzorem o Rusku a bude vycházet francouzsky. Ke spolupráci se mohou přihlásit západníci i slavjanofilové, radikálové i umírnění, ovšem za předpokladu, že autoři a čtenáři budou souhlasit s hlavním cílem sborníku: Změnit starý pořádek v Rusku a nastolit svobodné a lidové zřízení. Tento cíl schvalují i naši přátelé v západní Evropě: Viktor Hugo, Giuseppe Mazzini, Jules Michelet a Pierre J. Proudhon. To znamená, zdůraznil Gercen, že „s námi je revoluce, s námi je socialismus“⁴⁵

Ve výzvě *K našim* připomněl Gercen znovu problém Polska. Upozornil své čtenáře v Rusku, že „my v emigraci, Rusové a Poláci, jsme se sblížili“. Poláci nám přejí, abychom získali svobodu, my zase chceme pro Poláky samostatnost. Na Západě je hodně těch, kteří chtějí obnovit Polsko, ale jako svou hraniční stráž proti Rusku. Proto musíme v našem vztahu k Polákům pokračovat v tom, co začali děkabristé a co rozvíjel Bakunin r. 1847. My v emigraci jsme v tomto směru teprve zapálili svíčku a vy doma musíte její plamen rozdmýchat.⁴⁶

Charakter výzvy k čtenářům v Rusku měla také úvodní stať druhého

⁴² Śliwowsky : c. d., s. 306. GSS, 12, s. 153.

⁴³ GSS, 12, s. 170.

⁴⁴ GSS, 12, s. 182.

⁴⁵ GSS, 12, s. 190 ad. Gercen se obrátil na jmenované, dále na J. Talandiera a Joachima Lelewella, aby přispěli do prvního svazku Polární hvězdy.

⁴⁶ GSS, 12, s. 222. Spojení s Ruskem zabezpečil v létě 1855 Pavel Pikulin, který několikrát cestoval do Londýna. Hodně materiálů poslal Gercenovi do Londýna moskevský folklorista Alexandr Afanasjev. Některé příspěvky pro Polární hvězdu a pak pro Kolokol šly do Londýna prostřednictvím Ivana Turgeněva, který od roku 1856 pobýval v Paříži.

svazku (v originále „knížky“) Polární hvězdy z jara 1856,⁴⁷ kterou autor nadezval *Vperjod! Vperjod!* Gercen v ní bilancoval třicet let vlády Mikuláše I., který až těsně před svou smrtí poznával smutný konec své armády a svého systému vlády. Snad Alexandr II. a jeho bratr Konstantin, o jejichž svědomitosti se nepochybuje, poznají, že ruský národ má nevyčerpatelnou a zdravou sílu. Teď je možné a také nutné myslet na budoucnost, přemýšlet o programu další naší práce. Ani evropeizace, ani slavjanofilství nejsou pro Rusko vhodné. Nebudeme napodobovat měšťáckou Evropu, protože my Rusové jsme v podstatě mužici. Naší zvláštností a svébytností je vesnice s obščínnou samosprávou. Osvobození a rozvoji našich vesnic brání nevolnictví. Zatím není důvod k názoru, že se Alexandr bude bránit tomu, co chtěla již dříve provést mladá šlechta. Cenzura a policie však nedovoluje výměnu názorů. Proto je třeba se sjednotit na těchto heslech: Pryč s cenzurou! Pryč s panským právem! Pryč s robotou a dávkami! Za svobodu a půdu rolníkům!⁴⁸

V srpnu 1856 zjistil Gercen, že v Rusku se „ani jedna naděje skutečně až doposud nesplnila“. Není dosud legální *glasnosť*, nic průkazného se neděje s osvobozením poddaných rolníků, také amnestie pro některé Poláky zdaleka nestačí na řešení polské otázky, pro Rusko povolení k návratu nebylo vydáno.⁴⁹

Přestože neměl dost přímých zpráv o domově, odhadl Gercen celkovou situaci doma v Rusku dost dobře. Tam se sice poměry za Alexandra II. začaly lepší (Turgeněv směl znovu psát, z vyhnanství se vrátil Saltykov-Ščedrin), ale nikoli zásadně. Na druhé straně nemohl Gercen vědět, že Sovremennik, který řídil N. A. Někrasov (1821—1877), se brzy stane domácím centrem ruské revoluční demokracie. V redakci tohoto měsíčníku se dostával do popředí Nikolaj G. Černyševskij (1828—1889), který ovlivněn četbou Běllinského i Gercena a také zprávami o revoluci 1848—1849 v Evropě, si osvojil přesvědčení, že i v Rusku musí přijít k revoluci. Představitelem *druhého Ruska* doma ve vlasti se postupně v druhé polovině 50. let 19. století stával právě Černyševskij, který svou činností publicisty, vědce, filozofa a kritika zahájil v Rusku novou, důsledně raznočinskou (nešlechtickou) etapu ve vývoji revolučně demokratického myšlení a hnutí. Jeho pomocníkem v redakci Sovremennika a zároveň ve vznikající ruské revoluční demokracii se stal mladý Nikolaj A. Dobroljubov (1836—1861). Sovremennik ovšem nemohl odsuzovat celkový systém správy a vlády doma v Rusku přímo: kritika nevolnictví a samoděržaví byla vyjadřována líčením konkrétních poměrů na některých panstvích, rozbohem statistických údajů apod.⁵⁰

⁴⁷ GSS, 12, s. 270.

⁴⁸ GSS, 12, s. 290.

⁴⁹ GSS, 12, s. 331.

⁵⁰ Sikorskij, N. M.: *Zurnal Sovremennik i krestjanskaja reforma 1861 g.*, Moskva 1957, s. 8—15.

Ruští publicisté doma ve vlasti se po roce 1850 zajímali stále více o rolnickou otázku, ale požadavky o svobodě tisku anebo dokonce o svobodě a samostatnosti Poláků klást nemohli. Někteří bývalí Gercenovi přátelé pak vůbec odmítali „revoluční teorie“ a Gercenův „krvavý prapor“. A tak londýnská Ruská svobodná tiskárna měla i po roce 1855 nadále smysl a velký význam.

Z počátku připravoval Gercen almanach Polární hvězdu v podstatě sám. Do prvního svazku přispěl větší teoretickou statí *Co je stát?* Vladimír Engelson. V druhé knize Polární hvězdy zase uveřejnil větší zprávu o *ruské účasti na světové výstavě v Londýně* Nikolaj Sazonov, který působil nadále ve své Paříži jako redaktor časopisu *L'Athenaeum Français* a stal se „dobře známou osobností nad Seinou“⁵¹ Ivan Golovin požádal brzy po březnu 1855 ruské vyslanectví o povolení k návratu do vlasti. Když nedostal odpověď, odjel do Ameriky a stal se „prvním ruským politickým emigrantem na půdě USA“. Nezdržel se tam však dlouho a v letech 1856—1857 žil opět v Londýně. Začal tu vydávat tiskovinu *Russia*, ale neměl s ní úspěch.⁵² Nikolaj Turgeněv žil nadále v Paříži a s Gercenem nespolečně pracoval.⁵³

V roce 1856 získal Gercen významného spolupracovníka. Určitého uvolnění v Rusku využil Nikolaj P. Ogarjov (1813—1877), vyžádal si pas a vycestoval se svou ženou Natálií (rozenou Tučkovou — 1829—1913) do Anglie. Pro Gercena byl příjezd jeho druha z mládí a ze studií příjemným překvapením. Ač dost nemocen, napsal Ogarjov pro druhou knihu Polární hvězdy podněcující studii, která se stala začátkem seriálu *Ruské otázky*.⁵⁴

Obsah Polární hvězdy byl poměrně dost pestrý. Projevila se příznivě (ovšem až od druhého čísla) skutečnost, že Gercen navazoval od léta 1855 častější styky s vlastí, že domácí Rusové mu posílali materiály

⁵¹ Sazonov se zabýval ruskou, maďarskou a také českou literaturou, překládal ruské básníky apod. Psal také do *Sovremennika* a *Otečestvenných zápisků* o literárním dění ve Francii. V týdeníku *La Gazette du Nord* publikoval v letech 1859 až 1860 několik článků o nutnosti zrušit nevolnictví v Rusku. Śliwowska : c. d., s. 241.

⁵² Golovin sice nakonec povolení k návratu dostal, dokonce nabízel své služby III. oddělení, ale bez úspěchu. V roce 1858 vydal v Londýně panegyrický spis o Alexandru I. a na podzim téhož roku sepsal brožuru *Molodaja Rossija*, v níž vychvaloval Alexandra II. a útočil na Gercena. Brzy potom vydal v Berlíně knihu *Poddanství v Rusku*. Protože v ní napadl ruského vyslance v Berlíně, pruská vláda Golovina vypověděla. Od roku 1859 žil Golovin v Paříži. Śliwowska : c. d., s. 172—180.

⁵³ Tarasova, V. M.: *Dekabrist N. I. Turgeněv — sotrudnik Kolokola*, in *Problemy izučeniija Gercena*, Moskva 1963, s. 239—250. Śliwowska : c. d., s. 141 až 142. Turgeněv vedl v letech 1858—1859 na stránkách Kolokola polemiku s Ogarjovem.

⁵⁴ Ogarjov, N. P.: *Izbrannyje socialno-političeskije i filosofskije proizvedeniija* (red. M. I. Jovčuk a N. G. Tarakanova), t. 1, Moskva 1956.

i články. V srpnu—září 1855 jej navštívil mladý lékař Pavel L. Pikulin (1822—1885), člen moskevského kroužku T. N. Granovského. Pikulin přinesl tehdy i později přivázel nebo posílal z Ruska příspěvky z Ruska a o Rusku.⁵⁵ V létě 1855 navštívil Gercena také N. A. Melgunov, jehož příspěvky uveřejnil Gercen ve sborníku *Golosa iz Rossii*. Výčet osob, které z Ruska zasílaly nebo prostředkovaly zaslání příspěvků postupně po roce 1855, zahrnuje několik desítek jmen.⁵⁶

Původně zamýšlel Gercen seskupit kolem Polární hvězdy síly mezinárodní demokracie. Osobní přátelství s představiteli domácích chartistů a francouzských, italských, německých a maďarských demokratů-emigrantů napomáhalo tento záměr uskutečnit, ale celková situace si vynutila zaměření Polární hvězdy především na „ruskou problematiku“ a od ruských autorů. Druhým svazkem se Polární hvězda v Rusku uchytila a dostatečné množství příspěvků z Ruska dovolilo Gercenovi vydávat další sborník *Golosa iz Rossii*, v němž mohli publikovat i ti, kdož zcela nesouhlasili s Gercenovým programem. Tak hned v prvním svazku Hlasů z Ruska byl uveřejněn *Dopis ruského liberála* (napsali jej B. D. Čičerin a K. D. Kavelin), v němž se prohlašovalo: „U nás (v Rusku) jsou revoluční teorie nejen nepoužitelné, ale dokonce se přiči celému našemu přesvědčení... Vaše (Gercenovy) revoluční teorie u nás nikdy nedojdou ohlasu a váš krvavý prapor vlající nad řečnickou tribunou v nás probouzí jenom rozhořčení a odpor.“⁵⁷

Přestože Kavelin nesouhlasil s Gercenovou činností v Polární hvězdě, uveřejnil Gercen část Kavelinovy práce o nevolnictví a také Čičerin mohl publikovat ve druhém a třetím svazku Hlasů z Ruska.⁵⁸

I když Gercen připomněl v citované výzvě *K našim* polskou problematiku, nereagoval v Polární hvězdě na ty hlasy z polského prostředí, které na rozdíl od programů Adama Czartoryského nebo radikálních demokratů v emigraci hledaly řešení „polské otázky“ nadále v rámci Ruska. Po smrti Mikuláše I. se obrátila na Alexandra II. s důvěrou skupina stoupenců mesianisty A. Towiańskiego. Rusofilskou náladu projevil T. Działyński z Poznaně.⁵⁹ Alexandru II. chtěl věřit také H. Kamiński, jehož kniha *Rosja i Europa* však vyšla v Paříži až roku 1857.⁶⁰

⁵⁵ V roce 1858 vedl moskevský generální gubernátor Pikulina v seznamu osob, které byly podezřelé ze styků se Svobodnou ruskou tiskárnou. Sliwowsky: c. d., s. 314.

⁵⁶ Ejdelman, N. J.: *Tajnyje korrespondenty Polarnoj zvezdy*, Moskva 1966.

⁵⁷ Elsberg, c. d., s. 316.

⁵⁸ Klevenskij, *Gercen-izdatel i jeho sotrudniki*, in *Literaturnoje nasledstvo*, 41—42, s. 592—593 a 614—615. S kavellnem polemizoval Gercen v 29. čísle Kolo-kola v roce 1958.

⁵⁹ Działyński se domníval, že Poláci donutí svými revolučními akcemi carské Rusko, aby se vrátilo „na správnou slovanskou cestu“. Mikulka, J.: *Slovanství a polská společnost v XIX. století*, Praha 1984, s. 119.

⁶⁰ *Tamtéž*: s. 114—116.

4. KOLOKOL A JEHO SPOLUPRACOVNÍCI

Přestože Polární hvězda i Hlasy z Ruska do vlasti pronikly, nebyl Gercen spokojen. Forma tlustých almanachů nedovolovala reagovat na aktuální problémy ruské společnosti a ve světě. „Vydávejme populární časopis, třeba jen čtrnáctideník nebo jen měsíčník“ — doporučoval Ogarjov začátkem roku 1857 Gercenovi. Gercen tuto radu přijal a okamžitě navrhl i název pro časopis: *Kolokol* (Zvon).⁶¹ V dubnu 1857 vyšel ve třetím sborníku Polární hvězdy zvláštní prospekt navrhovaného časopisu s výzvou, aby čtenáři nejen naslouchali *zvonu*, ale i sami do něj udeřili a rozezněli jej do největších dálek. První číslo Kolokola vyšlo 1. července 1857 sice s označením „doplňující listy k Polární hvězdě“, ale ve skutečnosti Kolokol byl či stal se samostatným tiskem s novinovým charakterem. To ostatně bylo nutné nejen proto, aby byly zveřejňovány aktuální zprávy, ale také pro ulehčení dovozu Kolokola do Ruska. Souvislost Kolokola a Polární hvězdy vyjádřil Gercen stručným sdělením, že o „směru Kolokola není třeba hovořit“, protože byl vyjádřen v Polární hvězdě. Nicméně zopakoval Gercen hlavní hesla Polární hvězdy z roku 1855: Zrušení cenzury! Osvobození rolníků od jha velkostatkářů! Zrušení tělesných trestů!⁶²

Kolokol měl být pravidelným a častým periodikem, aby mohl reagovat na vývoj situace v Rusku, která se vydavatelům listu jevila začátkem sociální revoluce, jejíž příchod si vynucuje pravidelné sledování a komentování událostí. Představu o blížící se sociální revoluci v Rusku vyjádřil Gercen v dopise G. Mazzinimu v únoru 1857 a potom v článku *Revoluce v Rusku* v druhém čísle Kolokola z 1. srpna 1857.⁶³ Termínem sociální revoluce rozuměl Gercen základní přeměnu společenských vztahů ve spojitosti se zrušením nevolnického práva. Gercen přitom poukázal na dvě možnosti (cesty) těchto přeměn: mohou být provedeny shora, nebo i zdola. V záhlaví svého článku citoval Gercen (nikoli přesně) z projevu Alexandra II. k zástupcům moskevské šlechty ze dne 20. března 1856: Pánové, bude lépe, když tyto záměry proběhnou shora než zdola! Z textu Gercenova článku vyplývá, že autor by raději dal přednost prvnímu způsobu: Zároveň ale upozornil, že vše bude záležet na konkrétních poměrech v Rusku. Gercen sám viděl nebo slyšel v Rusku „krok lidových mas“. Car se proto musí rozhodnout, zda se chce opřít na jedné straně o lid a na druhé straně o všechny myslící a vzdělané lidi v Rusku: pak může jeho vláda vykonat i zázraky.

Celkové zaměření Kolokola vyžadovalo od redaktorů a autorů (byli jimi

⁶¹ Ze vzpomínek Natalji Tučkové-Ogarjové, které byly uveřejněny ve sborníku *Gercen v vzpomínkách souvremníků*, Moskva 1956, s. 101—102.

⁶² GSS, 12, s. 348—349, dále t. 13, s. 7—8. *Śliwowsky*: c. d., s. 347—350.

⁶³ GSS, t. 12, s. 358—359, t. 13, s. 21—28.

dva: Gercen a Ogarjov),⁶⁴ aby uplatňovali vskutku žurnalistický jazyk: břitkost a sdělnost. Příspěvatelé z Ruska posílali do Kolokola (pod pseudonymy nebo anonymně) různé zprávy o konkrétních lidech a událostech na ruském venkově a v hlavních městech. Kolokol proto zavedl zvláštní rubriku *Směs*, v níž byly uveřejňovány články o zvůli policejních orgánů proti studentům, o násilí statkářů páchaném na nevolnicích, o korupci *činníků*, o nemravnosti pravoslavného duchovenstva a jiné. Tak se stával Kolokol „výkřikem ruského lidu, bitého policií a mláceného statkáři“. Gercenovi a Ogarjovovi šlo o to, aby Kolokol vyvolával přímo nenávisť proti samoděržavnému systému jako proti ubohému společenskému zřízení, které brání rozvoji *Ruska budoucnosti*. A proto se oba jmenovaní radovali, když z Ruska přicházely zprávy, že sílí hnutí nespokojenosti rolníků, že se ozývají studenti apod.

U příležitosti prvního výročí Kolokola napsal Gercen: Alexandr nesplnil naděje, které v něho vkládalo Rusko při jeho nástupu na trůn. Náš Kolokol mu zbytečně vyzvání, že sešel z dráhy. Nepřítelem ruského lidu nejsou jen statkáři, ale zejména byrokraté, policie a soudcové. Není v Rusku ani potřebná *glasnost*, naopak cenzura zesílila. Ale ani tehdy se Gercen nevzdával snahy „apelovat na horní vrstvy“ a na samého cara, jehož záměrům brání „shnilá část“ dvořanů. Kolokol se chtěl i nyní v polovině roku 1858 obracet k „dobrým lidem všech vrstev“.⁶⁵

Carismus ovšem nechtěl poslouchat Kolokol a zakazoval jeho rozšiřování nejen doma, ale i všude v zahraničí, kde měla ruská vyslanectví velký vliv. Cenzura platila v Rusku od 27. dubna 1858 samozřejmě i pro domácí časopisy a jejich autory, kteří se pokoušeli rozvíjet zejména rolnickou otázku. Když se Gercen a Ogarjov seznámili na začátku druhé poloviny roku 1858 s carovým reskriptem, jak má být řešena rolnická otázka, „užasli“ a nechtěli věřit, že po tak dlouhých debatách mají rolníci dostat tak málo. Gercen proto varoval carskou vládu: „Kam nyní jdeme v Rusku? Je velice možné, že ke strašné jacquerii, k masovému povstání rolníků...“ Tato slova napsal Gercen do Mazziniho časopisu *Pensiero ed Aziono* v září 1858.⁶⁶

Pokud Kolokol uznával možnost řešit rolnickou otázku *shora*, byli ruští liberálové (např. B. N. Čičerin — 1824—1904) ochotni s Gercenem o situaci v Rusku diskutovat a dokonce i posílat příspěvky do jeho publikací (byly uveřejňovány hlavně ve sborníku *Hlasy z Ruska*), dokonce jež i navštívili v Londýně. Jakmile však v Kolokole začaly převažovat názory o možnosti a potřebě řešit rolnickou otázku *zdola*, konzervativní část rus-

⁶⁴ Gercen i Ogarjov zůstali přátelé i potom, co se Natalja Alexejevna zamilovala do Gercena a stala se jeho *Natalií II*. Gercenovi životopisci poukazují na neblahý vliv Natalji Alexejevny v Gercenově rodině. Śliwowsky: c. d., s. 325 ad.

⁶⁵ *Kolokol*, 1. července 1958 (GSS, t. 13, s. 293—298).

⁶⁶ GSS, t. 13, s. 341. Gercen k tomu dodal, že toto povstání sám nechce, ale zároveň připustil, že „otroctví je ještě horší než jacquerie“.

ké vzdělané šlechty Gercena kritizovala a odmítala. Na Čičerinovy výtky, že Gercen si dělá „monopol na ruské svobodné slovo“ a „zneužívá“ je, odpověděl hlavní redaktor Kolokola, že v ruštině lze publikovat bez dozoru carské tiskárny také v Berlíně, Lipsku i Londýně, kde místní nakladatelé vydávali díla ruských autorů. V Paříži vycházel tehdy *Russkij zagraničnyj sbornik* v „liberálním směru“.⁶⁷ Po roce 1859 se počet ruských publikací v západní Evropě rozšířil zásluhou knížete P. V. Dolgorukova (1807—1867), který byl za svou knihu o předních ruských rodinách z roku 1842 (vydal ji v Paříži) doma po návratu odsouzen na kratší dobu do vyhnanství a který odešel r. 1859 do emigrace. R. 1860 vydal Dolgorukov opět v Paříži novou knihu *La verité sur la Russie*. Obsah této knihy vzbudil pozornost širší veřejnosti. V této své „demaskátorské publicistice“⁶⁸ vůči nebo proti carismu pokračoval Dolgorukov v příštích letech v časopisech, které vydával v Lipsku (*Buduščnost*), Paříži, Bruselu a Londýně. Kolokolu však nebylo možné konkurovat.

Kolokol a osobně Gercen — to jsou hlavní nepřátelé státního zřízení v Rusku — tak soudila carská vláda, jejíž úřady poznaly, že zprávy v Kolokolu postupně od prosince 1857 o moskevském gubernátorovi Zakravském, o policejním řediteli Beringovi, o jednotlivých ministrech, statkářích a biskupech byly dodávány z Ruska. Vládu znepokojovala skutečnost, že Kolokol je v Rusku rozšiřován ve stále větším množství a že za Gercenem jezdí do Londýna mnoho Rusů bez dovolení a bez obav.⁶⁹ Ve své pozdější *Zpovědi caru Alexandru II.* vylíčil V. I. Kelsijev (1835—1872), jaké velké množství lidí navštěvovalo Gercenův dům v letech 1859—1865. „Těžko si bylo možné zapamatovat všechny, kdo přijeli vzdát poctu — tolik jich bylo. Vynořovali se jeden po druhém, odcházeli s nábožným rozechvěním, poslouchali a vštěpovali si do paměti každé Gercenovo slovo, předávali mu informace ústně nebo v předem připravených přípisech, vyslovovali mu své vlastní sympatie a sympatie známých... Bývali tam gubernátoři, generálové, kupci, literáti, dámy, starci, studenti...“⁷⁰

⁶⁷ GSS, t. 13, s. 600. *Russkij zagraničnyj sbornik* vycházel v Paříži a potom v Lipsku v letech 1858—1866 v nakladatelství A. Franka.

⁶⁸ Tak hodnotí Dolgorukovovu publicistiku Śliwowska. O svém výjezdu z Ruska informoval Dolgorukov čtenáře Kolokola v č. 37 a 74 v roce 1860. Sdělení bylo nazváno *Perepiska knjaza P. V. Dolgorukova s ruskim pravitelstvom* a byly v něm uveřejněny 4 dopisy od Dolgorukova a 2 od ruského konsula v Anglii F. Grotla.

⁶⁹ V důsledku radikálního snížení poplatků za vydání cestovního pasu (v srpnu 1860) vzrostl počet vyjíždějících osob z Ruska do evropských zemí na 90.000 ročně. Toto množství turistů nebylo možné uhlídat, takže legálně cestující Rusové se odvažovali kupovat tiskoviny Svobodné ruské tiskárny a přivážet je domů.

⁷⁰ Mladý publicista Kelsijev odešel r. 1859 do emigrace, dostal se do Gercenova domu a pak pomáhal v Kolokole. Roku 1867 se vrátil do Ruska a „vyzpovídal se ze svých hříchů“. Klevenskij, M.: *Ispoved V. I. Kelsijeva*, in *Literaturnoje nasledstvo*, t. 41—42, Moskva 1941, s. 253 ad.

Diskuse s Čičerinem v závěru roku 1858 dávala tušit, že Gercen přestal spoléhat na možnost, že jedině střední šlechta bude moci plnit v Rusku úlohu hybné síly. V prosinci 1858 prohlásil Gercen, že Kolokol je listem „značné části trpících lidí v Rusku“.⁷¹ Avšak v červnu 1859 uveřejnil Gercen v Kolokole článek *Very dangerous*⁷² (velmi nebezpečné), v němž ostře polemizoval s těmi domácími ruskými publicisty, kteří kritizovali typ „zbytečných (v ruštině *lišnych*) lidí z řad šlechtické inteligence. Gercen reagoval na některé články *Sovremennika* i jiných ruských časopisů z let 1857—1858, v nichž byli kritizováni autoři, kteří se příliš soustřeďovali na „odhalování“. Gercen zřejmě nepoznal, že např. Nikolaj A. Dobroljubov nekritizoval jen nerozhodnost určité části ruské inteligence, její kolísavost, ale že mu šlo o to, že tito autoři líčili drobnosti nebo malichernosti, a tak odváděli pozornost svých čtenářů od skutečného boje za svobodu v Rusku. Dobroljubov se prostě domníval, že odhalování konkrétních neduhů v ruské společnosti bez kritiky celého sociálněpolitického zřízení je ve skutečnosti jen *liberalnoje prekrasnodušije*. Proto také *Sovremennik* někdy kritizoval „liberální glasnost“ i v Kolokole. Gercen tyto posměšky odmítal a jako by se cítil ukřivděn kritikou na adresu své generace šlechtické inteligence, replikoval na autory *Sovremennika* posměšně jako na „naše milé šašky“.

Aby zabránila eventuální další nemilé polemice, rozhodla se redakce *Sovremennika* vyslat do Londýna Černyševského s úkolem, aby přesvědčil Gercena o nesprávnosti jeho článku *Very dangerous*. To se Černyševskému do jisté míry podařilo, i když rozhovor s Gercenem nebyl snadný.⁷³ Bezprostředním výsledkem setkání Gercena s Černyševským byla Gercenova poznámka v Kolokole z 1. srpna 1859 pod názvem *Vysvětlení stati Very dangerous*, v níž se autor distancoval od svých předchozích soudů, a ty, které před časem kritizoval, nazval nyní „našemi ruskými spolubojovníky“. Napětí mezi Kolokolem a *Sovremennikem* však trvalo.

Gercen a Ogarjov měli dojem, že četné články *Sovremennika* o rolnické otázce jsou příliš radikální. Gercen sám stále ještě věřil — a vyjádřil to v úvodníku Kolokola z 1. ledna 1860 — v možnost provedení rolnické reformy shora. Gercen chtěl věřit, že Alexandr II. nepodlehne tlaku sku-

⁷¹ GSS, t. 13, s. 405 a 492—496. Brzy po vyjití tohoto článku dostalo se Gercenovi mnoho souhlasných projevů z Ruska. GSS, t. 14, s. 83.

⁷² GSS, t. 14, s. 116—117.

⁷³ Kozmin, B. P.: *Pojezdka N. G. Černyševského v London v 1859 g. i jeho peregovory s A. I. Gercenem*, in *Izvestija AN SSSR, Otdelenije literatury i jazyka*, 1853, vyp. 2. Nově o tom Korotkov Ju.: *Gospodín, kotoryj byl v subbotu v Fuleme. Černyševskij u Gercena letom 1859 goda*, in *Prometej*, t. 8, Moskva 1971, s. 166—188. Setkání s Gercenem zanechalo u Černyševského určitou trpkost vůči představiteli Kolokola.

piny ruských aristokratů a vydá takové zákony o rolnické reformě, které navrhovala Polární hvězda v tzv. minimálním programu.⁷⁴

Tento postoj Gercenův či celého Kolokola odmítl neznámý dopisovatel z Ruska (podepsal se jako *Ruský člověk*) v *Dopise z venkova* (takový titul dal článku Gercen v Kolokole z 1. března 1860). „Ruský člověk“ přiznával úvodem Gercenovi zásluhy o rozvoj osvobozenického hnutí v Rusku, ale vytýkal mu, že „nyní máte falešnou představu o současném Rusku“. Udělal jste vše, abyste přispěl k pokojnému řešení rolnické otázky, ale teď již změňte tón. Liberální statkáři, profesori a literáti vás přesvědčují o tom, že carská vláda má progresivní snahy. Ve skutečnosti je tomu jinak, rolnická reforma se připravuje okleštěná, statkáři chtějí za půdu výkupné. Zapomínáte na to, že car je samovládce? Což pak car naslouchá Kolokolu? Váš Kolokol ať zvoní na poplach. Nás může osvobodit jen sekyra!

„K sekyře vyzývat nebudeme!“ — odpověděl Gercen, to je až ultima ratio, poslední prostředek k uskutečnění našeho společného cíle. Vždyť k povstání chybí organizace, plán, síla. Možná lid uchopí sekyry. To ale bude velké neštěstí, nebudu je sice odsuzovat, ale my v Londýně k povstání vyzývat nebudeme a naopak se postaráme všemi silami o to, aby se tak nestalo.⁷⁵

Gercen uznával, že „dopis z venkova“ je výrazem „bojového výkřiku“ ruského lidu a v dalších svých projevech uznával oprávněnost názorů *docela jiných lidí*. Uvědomoval si, že nová generace v Rusku je „krokem vpřed“. Uznával, že „od vlády není co očekávat“, ale přece jen ještě spoléhal na „menšinu dospělých“, která vezme úkol osvobození rolníků do svých rukou. Nicméně nepřijímal úplně linii Sovremennika a zlobil se na „žlučovitě lidi“, kteří v Sovremenniku kritizovali díla Ivana Turgeněva.

Rozpory mezi Kolokolem a Sovremennikem sice potvrzovaly novou skutečnost v Rusku, že totiž vzniká raznočinská generace demokratů, ale jejich doba ještě nepřišla. Vědomí ruské společnosti spoluvytvářel především Kolokol, který koncem padesátých let dosáhl nákladu skoro

⁷⁴ GSS, t. 14, s. 214—226 a 526—527. V této souvislosti je třeba připomenout, že v roce 1859 se stávala v Rusku zjevnou revoluční situace, která vyžadovala radikálnější tón demokratických publikací či jejich autorů. Charakter této situace a reakci skupin (rolníků) nebo jednotlivců na ni zkoumali sovětští historikové v několika sbornících pod názvem *Revoljucionnaja situacija v Rossii v 1859—1861 gg*, Moskva 1960, 1962, 1963, 1965 a 1970.

⁷⁵ *Pismo iz provincii*, GSS, t. 14, s. 238—244 a 538—541. Sovětští badatelé vedli dlouhou diskusi, zda *Dopis z venkova* psal buď Černyševskij, Dobroljubov nebo Taras Ševčenko (který tehdy spolupracoval se Sovremennikem). Sliwowski nadepsali kapitolu o boji Kolokola za pozemkovou reformu ve své biografii o Gercenovi termíny z Gercenovy odpovědi: *Sekyra nebo metla?* (Sliwowski, c. d., s. 378). Autoři tak reagují na Gercenovo přesvědčení, že v Rusku existuje situace, kdy je možné použít *metly* a nikoli *sekyry*. GSS, t. 14, s. 243.

3000 výtisků, z nichž se většina kolportovala (spolu s Polární hvězdou a Hlasy z Ruska) v samém Rusku. Svobodná ruská tiskárna se stávala či zůstávala nadále činitelem, který vytvářel kritické postoje ruské společnosti k carismu. Kolokol vskutku zvonil a bylo jej slyšet po celém Rusku.⁷⁶ Gercen se stal uznávaným symbolem *svobodného Ruska*. Důkazem toho byly již zmíněné četné návštěvy příjízďejících Rusů u Gercenů v Londýně⁷⁷ a také rostoucí počet denní korespondence z Ruska, kterou nadále prostředkovala také Marie Reichelová z Paříže a potom z Drážďan (Gercen jí r. 1860 radil, aby dopisy katalogizovala). Část dopisů šla přes pařížské adresy Ivana Turgeněva a Nikolaje Melgunova, jiné chodily k nakladateli N. Trübnerovi do Londýna a bylo dokonce využito i bankovního domu londýnských Rotschildů. O počtu přispěvatelů z Ruska se Gercen vyjádřil, že „byl jich celý legion“. Někteří byli a zůstali neznámí, jiné uveřejňoval Gercen pod četnými pseudonymy.⁷⁸

Gercena navštěvovali přátelé, významní a dokonce i neznámí hosté, jedni proto, aby vzdali Gercenovi hold, jiní jen tak ze zvědavosti. Z návštěvníků byli nejznámější Ivan Turgeněv, Vasilij Botkin, Pavel Anněnkov, Nikolaj Melgunov, byli u něho také Lev N. Tolstoj, Dostojevskij, Pisemskij, M. A. Markovičová, dále různí publicisté a vědci jako P. V. Pavlov, Pypin, Kačenovskij, Čičerin, Kavelin, Aksakov, Samarin — a ovšem i veřejní činitelé a revolucionáři. Víme již o návštěvě Černyševského, do Londýna přijeli dále A. A. Slepcev, N. A. Serno-Solovjevič, M. L. Michajlov, V. I. Kasatkin, N. V. Šelgunov a další, kteří se stali v 60. letech členy spolku Zemlja i volja a kteří později emigrovali na Západ.

Postupně v 50. letech se usazovali v západní Evropě někteří Rusové (nebo jiní z carské říše), které Gercen rozeznával na *émigrés* a *réfugiés*. Podle Gercena byl příkladem první skupiny publicista Nikolaj A. Žerebcov (1807—1868), který vydal v roce 1858 v Paříži knihu *Histoire de*

⁷⁶ „Náš hlas se rozléhal dál a dál, a všechno, co tiskneme, se okamžitě prodává“, chlubil se Gercen v dubnu 1860. GSS, t. 17, s. 40. Ginsburg, B. S.: *Otnošenije čitatelskich krugov Rossii k statjam Kolokola 1857—1861 gg*, in *Revoljucionnaja situacija v Rossii v 1859—1891 gg.*, Moskva 1963, s. 306—337.

⁷⁷ „Byli jsme v módě“, tak komentoval Gercen žertovně množství návštěv. „Dokonce i v jakémsi průvodu se o mně zmiňují jako o jedné z významných osobností...“ Šliwowsky: *c. d.*, s. 374.

⁷⁸ *Kolokol 1857—1867. Sistematizirovannaja rospis statěj i zametok*, Moskva 1957. Sestavil E. S. Rodčenko. Viz zejména část III. *Ukazatel statěj v alfavitě avtorov*, s. 223—300 a také *Ukazatel imen*, s. 441—527. V ročnících 1857—1860 přispěli kromě Gercena a Ogarjova: Viktor Anastasjev, A. Gončarenko, M. V. Butaševič-Petraševskij, P. J. Vejnborg, I. V. Gagarin, N. A. Dobroljubov, P. V. Dolgorukov, A. N. Zabarickij, R. V. Zotov, N. I. Kostomarov, N. A. Někрасov, V. A. Panajev, P. Romboli, Ja. I. Rostovcov, A. Spartanskoj, N. I. Turgeněv, A. M. Unkovskij, B. N. Čičerin.

la civilisation en Russie,⁷⁹ nebo také již vzpomínaný kníže Dolgorukov, který vydal knihu *Pravda o Rusku* a tiskl zpočátku v Paříži časopis *Budoucnost*.⁸⁰ Do druhé skupiny (řefugiés) řadil Gercen kníže Jurije N. Golicyna (1823—1872), dirigenta a skladatele, který složil na počest Gercena zvláštní valčík, Ogarjovovi věnoval kvadrilu a „ruskému lidu“ pak *emancipační fantazii*. Podobné označení použil Gercen také pro dalšího ruského šlechtice Nikolaje N. Trubeckého (viz o něm dále).

Emigranty se stávali, resp. se jimi cítili (ale nebyli před rokem 1861 souzeni doma ve vlasti jako *izgnaniki*) především sazeči Svobodné ruské tiskárny: poručík Michail Bejdman (1840—1887), znám pod pseudonymem Dubrovin, bojoval pod prapory Garibaldiho, v Londýně byl zaměstnán od října 1860 do června 1861), Andrej (Agapin) Gončarenko (1832—1916), bývalý diakon ruského vyslanectví v Aténách, pracoval v Londýně rovněž v letech 1860—1861), dále kníže Nikolaj P. Trubeckoj (št. kapitán gardového dělostřelectva, který zaměnil kariéru za život tuláka, pracoval ve Svobodné ruské tiskárně v letech 1860—1861), Vasilij I. Kelsijev (1835—1872 — v Londýně od r. 1859, u Gercena se uplatnil až později, potom se vrátil „kajícně“ do Ruska) a jeho žena Varvara Timofejevna. Emigrantem byl od roku 1858 také Lev I. Mečnikov (1838—1888), zeměpisec, sociolog a publicista, který se zatoulal až do Itálie, kde bojoval s Garibaldim, s Gercenem se seznámil až v roce 1863. Koncem 50. let a zejména v 60. letech se toulalo po západní Evropě hodně ruských lidí, kteří se nemohli rozhodnout, zda zůstanou venku jako političtí emigranti, nebo se vrátí domů. Gercen dokonce rozmlouval charkovskému studentu Nikolaji N. Mazurenkovi jeho úmysl zůstat v emigraci a doporučoval mu, aby se vrátil do Ruska, kde jsou nyní „potřebné všechny síly“.⁸¹

Carská vláda podnikala, jak již bylo řečeno, různá opatření proti rozšiřování tiskovin Svobodné ruské tiskárny a dalším emigrantským letákům nebo časopisům, o Gercenovi se doma v Rusku nesmělo psát, III. oddělení sledovalo několik osob, které často vyjížděly do západní Evropy, ale k jejich zatýkání docházelo až po roce 1861. V roce 1860 byla carská vláda nucena usilovněji se zajímat o rolnickou otázku a připravovat po-

⁷⁹ Dobroljubov zkritizoval tuto knihu jako zpátečnickou, neboť v ní vyčetl, že Zerebcov chválil Mikuláše I. Dobroljubov, N. A.: *Polnoje sobranije sočiněnij*, t. 3. Moskva 1936, s. 220—238 a 613—615.

⁸⁰ O obsahu časopisu *Buduščnost* existují informace polského emigrantského časopisu *Wiadomości Polskie*, č. 37 z 13. října 1860, s. 161—162 a z č. 38 z 20. října 1860, s. 165—166, a to ve zprávě (recenzi) pod názvem *V minulém týdnu se objevil v Paříži nový ruský emigrantský list Budoucnost*. Gercen v dopisech Dolgorukovovi se nejdříve vyjadřoval obecně („Budoucnost čtu a děkuji za ni...“) a teprve až o třetím čísle se vyjádřil pochvalně: „Je to zajímavé.“ *GSS*, t. 17, s. 117 a 121. Ivanu Turgeněvovi napsal Gercen, že „třetí číslo Budoucnosti je mnohem lepší než první dvě“. *GSS*, t. 17, s. 122.

⁸¹ *GSS*, t. 17, s. 14. Mazurenko se vskutku vrátil a spolupracoval se *Sovremennikem*.

zemkovou reformu. O jejím znění (o jejím rozsahu) se vedly v redakční komisi Hlavního výboru o rolnické otázce spory. Jmenování ministra spravedlnosti Viktora N. Panina předsedou této komise na jaře 1860 vyvolalo v pokrokových kruzích (a také v redakci Kolokola) podezření, že připravovaný zákon o pozemkové (rolnické) reformě nebude rolníkům vyhovovat. Podráždění ruské veřejnosti nutilo carskou vládu k určitým ústupkům. Na začátku roku 1861 dokonce vznikal dojem, že pozemková reforma přece jen přinese ruským rolníkům velkou úlevu. Dne 24. února 1861 psal Gercen svému synovi Alexandru Alexandrovičovi: „Určitě víš, že 4. března bude vyhlášeno osvobození i s půdou... To a osvobození Itálie jsou určitě nejvýznamnější události za posledních pětadvacet let.“⁸²

Gercen však brzy poznal, že se mýlil a že jeho Kolokol musí konečně vyhlásit rozhodný boj za svobodu ruského lidu.

DIE RUSSISCHE POLITISCHE EMIGRATION IN WESTEUROPA 1849—1860 FREIE RUSSISCHE EMIGRATION IN LONDON

In dieser Abhandlung bindet der Verfasser an seinen Beitrag *Die Entstehung und Tätigkeit der russischen politischen Emigration in Frankreich 1844—1848* an (Časopis Matice moravské 1991, 1/2). Nach der Niederlage der Revolution in Frankreich suchte die kleine Pariser Gruppe der russischen Emigranten ein neues Asyl in der Schweiz. Hier schrieb Alexander Herzen eine Reihe von Artikel und Broschüren (z. B. *Über die Entwicklung der revolutionären Ideen in Russland*), in denen er den westeuropäischen Lesern bewies, daß in seiner Heimat auch ein anderes Russland existiert und gegen den Zarismus kämpft.

Im Jahre 1853 ist Herzen nach London übergesiedelt und mit Hilfe der polnischen Demokraten hier die bekannte Freie russische Typographie gründete. Im Jahre 1855 begann Herzen den Almanach *Polarnaja swesda* (Der Polarstern) als ein Parteiblatt des „jungen Russlands“, „Russlands der Zukunft“ herauszugeben. So wollte er gemeinsam mit Nikolaj Ogarjov den russischen Gebildeten ein wirklich freies Wort geben und an die russische Gesellschaft günstigere politische Wirkung ausüben.

Am ersten Juli 1857 ist in London die Zeitschrift *Kolokol* (die Glocke) erschienen. *Kolokol* hat günstige Aufnahme in Rußland gefunden. Das Programm der Freien russischen Typographie — Abschaffung der Zensur, Befreiung der Bauern und Freiheit für Polen — schien der zaristischen Regierung sehr gefährlich. *Kolokol* ist für den Zarismus zum Hauptfeind geworden. Die russische Regierung wusste, daß Herzen nicht nur von vielen Emigranten (der Verfasser nennt hier fast 30 Namen), sondern auch von inländischen Leuten vielseitige Unterstützung bekommt.

⁸² GSS, t. 17. s. 137.